

yenifikir

ULUSLARARASI AKADEMİK FİKİR ARAŞTIRMA DERGİSİ
International Journal of Academic Research and Ideas
Since 2009

Yıl: 2020 Dönem: Güz-Kış

Cilt: 12 Sayı: 25

Kuruluş Tarihi: 26 Nisan 2009

Bahar-Yaz ve Güz-Kış dönemi olmak üzere yılda iki
defa yayınlanır.
(28 Aralık-28 Temmuz)

İdari Kurul / Administrative Board

Yeni Fikir Stratejik Araştırmalar Merkezi
(Yeni Fikir SAM) adına;
On behalf of Yeni Fikir Strategic Research Center
(Yeni Fikir SAM);

Sahibi / Yazı İşleri Müdürü / Owner / Chief Clerk
Gönül ŞAHİN MEZKİT

Teknik Koordinatör / Technical Coordinator
Ahmet Arif ÇOLAKOĞLU

Grafik-Tasarım / Graph Design By
Rabia ÇAKI

Year: 2020 Term: Fall-Winter

Volume: 12 Issue: 25

The Date of Foundation: 26 April 2009

As Spring-Summer and Fall-Winter terms, Publishing
twice a year
(28th December-28th July)

Akademik Kurul / Academic Board

Baş Editör / Editor in Chief
Mesut MEZKİT

Yardımcı Editörler / Associate Editors
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BAYHAN
Dr. Öğr. Üyesi Nezahat BELEN

BASKI / PRESSED BY: Detay Fotokopi Zafer Mahallesi 127 Sokak No:2/B AYDIN Tel: 0 256 215 37 30

REKLAM VE İLETİŞİM ADRESİ / COMMUNICATION

Ramazanpaşa Mahallesi 23 Sokak No 12 Kat 2 Efeler / AYDIN Tel.: 0(256) 214 48 21
www.yenifikirdergisi.com / <http://www.yfsam.com> / yenifikirjournal@gmail.com

ISSN:1308-9412

yenifikir

Orçun MUTLU

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Uluslararası İlişkiler ve Güvenlik Çalışmaları Programı
orcun.mutlu95@outlook.com

<https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>

Uluslararası Hukukta Karışmama İlkesi Bağlamında Ajax Operasyonu

*Operation Ajax In The Context Of Non-
Intervention Principles In International
Law*

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / The Date of Received: 09.11.2020
Kabul Tarihi / The Date of Accepted: 03.12.2020
Yayın Tarihi / The Date of Published: 28.12.2020

Atıf / Citation

Mutlu O. (2020). Uluslararası Hukukta Karışmama İlkesi Bağlamında Ajax Operasyonu, Yeni Fikir Dergisi, 12 (25), 59-69
Mutlu O. (2020). Operation Ajax In The Context Of Non-Intervention Principles In International Law, The Journal of Yeni Fikir, 12 (25), 59-69

Bu makalede intihal programıyla benzerlik raporu alınmıştır.
In this article, a similarity report with the plagiarism program was received.

Uluslararası Hukukta Karışmama İlkesi Bağlamında Ajax Operasyonu

Öz

1953 yılında ABD ve Britanya tarafından planlanan ve gerçekleştirilen Ajax Operasyonu, İran Başbakanı Musaddık'ı yönetimden uzaklaştırmıştır. Uluslararası hukukun düzenleyici prensiplerinden biri sayılan "karışmama ilkesi" doğrultusunda bu müdahale, çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı ise Ajax Operasyonu sonucunda İran politikasında nasıl bir değişimin meydana geldiğini ortaya koymak ve bu etkinin uluslararası hukukun buyruk kurallarından biri olan karışmama ilkesi çerçevesinde ne anlama geldiğini açıklamaktır. Bu amaçla karışmama ilkesi ile ilgili hukuksal arka plan ilk bölümde sağlanmış, bu temel üzerinde ise Ajax Operasyonu incelenmiştir. Yapılan birincil ve ikincil kaynak taraması neticesinde, ABD ve Britanya'nın bu operasyonda İran'ın iç işlerine önemli derecede müdahil olduğu, istihbarat birimleri aracılığıyla birçok bağlantı kurmuş olduğu ve meşru rejimi değiştirdiği tespit edilmiştir. Önemli derecede kaynağın harcanmış olduğu ve sistematik bir destabilizasyon/istikrarsızlaşma programının uygulandığı sürecin sonunda bu çalışmada karışmama ilkesinin istisnaları sayılabilecek durumlar da dahil olmak üzere operasyonun herhangi bir meşrulaştırıcı dayanağa sahip olmadığı iddia edilecektir. Dolayısıyla Ajax Operasyonu'nun hem karışmama ilkesine hem de kuvvet kullanma ve tehdidi yasağına aykırı bir eylem olarak icra edildiğinin altı çizilecektir.

Anahtar kelimeler: Karışmama İlkesi, Ajax Operasyonu, Darbe, Musaddık, İran, ABD, Britanya, Petrol, Millileştirme.

Operation Ajax In The Context Of Non-Intervention Principles In International Law

Abstract

Operation Ajax planned and executed by the US and Britain in 1953, removed the Iranian Prime Minister Mossadeq from the administration. In context of the principle of non-intervention, which is considered as one of the regulatory principles of international law, Operation Ajax is the subject of the study. The purpose of the study is to reveal what kind of change occurred in Iran policy as a result of the Ajax Operation and to explain what this effect means within the framework of the principle of non-interference which is one of the commandment rules of international law. For this purpose, the legal background related to the principle of non-intervention was provided in the first chapter, and on this basis, Ajax operation was examined. As a result of the primary and secondary source reviewing, it was determined that the USA and Britain were significantly involved in Iran's internal affairs in this operation, established many contacts through the intelligence units, and changed the legitimate regime. At the end of the process where a significant resource has been spent and a systematic destabilization program has been implemented; it will be claimed that the operation does not have any legitimate basis, including the exceptions to the principle of non-intervention. Therefore, it will be underlined that Ajax Operation is performed both as a non-intervention principle and as an action contrary to the prohibition of use and threat of force.

Keywords: Non-intervention, Ajax Operation, Coup, Musaddiq, Iran, USA, Britain, Petroleum Nationalization.

1. GİRİŞ

Dr. Muhammed Musaddık'ın 1951 yılında iktidara gelmesiyle birlikte başlayan İran petrolünün millileştirilmesi krizi, Anglo-Iranian Oil Company'nin¹⁰¹ (AIOC) Ağustos 1953 yılında İranlaştırılmasıyla¹⁰² zirve noktasına ulaşmıştır. Britanya ve İran arasında yaşanan krize; ABD, Soğuk Savaş konjonktürünün etkisi ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda müdahil olmuş ve karışmama ilkesine aykırı bir şekilde İran'a Britanya'yla birlikte müdahale etmiştir. CIA (Amerikan Merkezi Haberalma Teşkilatı) ve MI6'nun (Britanya Haberalma Teşkilatı) iş birliğiyle, Musaddık hükümetini düşürme ve batı yanlısı bir hükümeti göreve getirme gayesi güden, kod adı TH-AJAX¹⁰³ olarak bilinen operasyon planlanmıştır. Planda belirlenen stratejiler doğrultusunda İran'ın iç işlerine müdahil olunmuş, ekonomik ve siyasi baskıyla İran'ın politikalarında cebir yoluyla değişiklik meydana getirilmeye çalışılmıştır. Dahası, İran içerisinde bulunan aktörlerle yakın iş birliği yapılmış; mafya liderlerinden pazar eşrafına, ordu mensuplarından din adamlarına ve köşe yazarlarına dek her kesimin içerisinde bulunduğu bir ağ kurulmuş ve bunların faaliyete geçirilmesiyle darbeye uygun koşullar yaratılmıştır. Nitekim bu plana, dönemin ABD ve Britanya liderleri olan Dwight D. Eisenhower ve Winston Churchill başta olmak üzere, istihbarat teşkilatlarıyla dış işleri bakanlıklarının da dahil olduğu, CIA ve MI6 raporlarından anlaşılmaktadır (CIA, 1952-1953;¹⁰⁴ Iran, 1952-1954;¹⁰⁵ U.S. Position on Iranian Oil Situation, 1951;¹⁰⁶ Zendeabad, Shah!, 1998¹⁰⁷). Devletlerarası ilişkileri düzenleyen karışmama ilkesi bağlamında düşünüldüğünde, Ajax Operasyonu, uluslararası hukuk nezdinde illegal bir eylem olarak değerlendirilebilir. Zira uluslararası sistem içerisinde yer alan devletler, Westphalia'dan beri, yaklaşık 500 yıldır birbirlerinin iç işlerine karışmayacaklarını, egemenlik haklarına zeval getirecek eylemlerde bulunmayacaklarını hem teamül olarak hem de belli uluslararası belgelerde benimsemişlerdir.

Bu çalışma, 1953 yılında Britanya ve ABD'nin TH-AJAX kod adıyla gerçekleştirdiği müdahalenin, karışmama ilkesi çerçevesinde uluslararası hukuka aykırı olduğunu iddia etmektedir. Buradan hareketle bu çalışma şu soruların cevabını aramaktadır: Uluslararası

hukuka göre karışmama ilkesi nedir? Hangi hukuki dayanaklara sahiptir? Ajax Operasyonu sürecinde, ABD ve Britanya'nın rolleri nedir? Operasyon planı sırasındaki uygulamalar, uluslararası hukuk çerçevesinde karışma olarak değerlendirilebilir mi? ABD ve Britanya, İran'da bulunan bağlantılarını karışma için mobilize etmiş midir? Ettiyse hangi yöntemleri kullanmıştır?

Sorular çerçevesinde konunun seçilmesinde etkili olan temel faktör, tarihsel açıdan oldukça önemli olan operasyonun karışmama ilkesi çerçevesinde ele alınmamış olması ve buna ek olarak Türkçe literatürde konuyu tek başına ele alan ve detaylı açıklamalara dayandıran bir çalışmaya rastlanılmamasıdır. Ayrıca son dönemde ABD'li politika yapımcıların operasyonla ilgili çeşitli açıklamalarda bulunması ve ABD tarafından bir karışmada bulunulduğunun kabul edilmesi, konunun hala güncel gündemde değeri olduğunu göstermektedir. Diğer yandan çalışmayla hem Türkçe literatüre katkıda bulunulması hem de ulaşılan birincil kaynakların akademik camiaya sunulması hedeflenmektedir.

Bu doğrultuda ilk bölümde, uluslararası hukukta karışmanın ne olduğu ve nasıl bir konumda durduğu tartışılacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde, üçüncü ve dördüncü bölüme mesnet sağlaması bakımından, İran, Britanya ve petrol ilişkisi çerçevesinde, tarihsel arka plan verilmeye çalışılacaktır. Üçüncü bölümde ise arka planla sağlanan temelden hareketle darbeye giden süreç aktarılacak, böylece dördüncü bölümde, darbenin hangi koşullar etrafında şekillendiği ve gerçekleştirilmesinde ABD ve Britanya'nın rolleriyle birlikte İran'ın iç dinamiklerine yer verilecektir. Çalışma için kullanılan metodoloji ikincil kaynak incelemesidir. Bununla beraber, çalışmada varılan yargılar için birincil kaynak niteliği taşıyan CIA raporlarından yararlanılmıştır.

2. ULUSLARARASI HUKUK KAPSAMINDA KARIŞMAMA İLKESİ

Egemen eşit devletler sistemi 1648 Westphalia anlaşması ile kurulmuş ve her devletin toprakları üzerindeki hakimiyeti, karşılıklı olarak ilkesel biçimde tanınmıştır. Uluslararası sistemin anarşi olduğu göz önüne alındığında, karışmama ilkesi devletler arası ilişkilerin en önemli boyutlarından birini teşkil etmektedir (Kınacıoğlu, 2005: 15). Karışma; en geniş

¹⁰¹ Türkçesi İngiliz-İran Petrol Şirketi olan ibare bu çalışmada AIOC olarak kullanılacaktır. Şirket bu ismi almadan önce Anglo-Persian Oil Company iken Musaddık'ın devrilmesinden sonra ise British Petroleum adını alacaktır.

¹⁰² Peter Johnson tarafından Nasır dönemi Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesi, Mısırlaştırma olarak kullanılmıştır. İranlaştırma kelimesi benzer durumlar olduğundan daha uygun görülmüş ve bu sebeple kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz: (Johnson; 1972: 6)

¹⁰³ Literatürde bu isme farklı anlamlar yüklense de Kermit Roosevelt'e (1979:21) göre; AJAX isminin herhangi özel manası yoktur, sadece kriptolamak için kullanılmış ve rastgele seçilmiş sahte bir isimdir.

¹⁰⁴CIA Clandestine Service History, "Overthrow of Premier

Mossadeq of Iran, November 1952-August 1953," No:208, March 1954, by Dr. Donald Wilber. Buradan itibaren "(CIA,1952-1953)" olarak kullanılacaktır.

¹⁰⁵ Iran 1952-1954, Foreign Relations of the U.S 1952-1954, Vol:X, U.S Govoment Press Office, Washington, 1989. Buradan itibaren "(Iran, 1952-1954)" olarak kullanılacaktır.

¹⁰⁶ U.S. Position on Iranian Oil Situation', 18 May 1951, in: Department of State Bulletin, 28 May 1951.

¹⁰⁷ Zendeabad, Shah!": The Central Intelligence Agency and the Fall of Iranian Prime Minister Mohammed Mossadeq, August 1953', No: 2176075, June 1998, by: Scott A. Koch. Buradan itibaren "(Zendeabad, Shah!, 1998)" olarak kullanılacaktır.

anlamıyla bir devletin bir diğer devletin ulusal konularına tartışma, görüşme, inceleme ve bu konular üzerinde görüş beyan etme eylemlerini kapsamaktayken (Keskin, 1998: 103); dar anlamda ise bir devletin, bir başka devletin iç ve dış işlerine cebir veya emretme yollarıyla müdahalede bulunarak, tutumunu değiştirmek yahut bu devletin politikalarında veya rejiminde değişiklik yaratma amacıyla karışmasını ifade etmektedir (Oppenheim, 1996: 430).

Karışmama ilkesine dayanak sağlayan temellerden biri 2 Aralık 1823 tarihinde ilan edilen Monroe Doktrini olmuştur. Doktrin, ABD'nin Avrupa kıtasındaki ilişkilere doğrudan etkide bulunmayacağını ve Avrupalı devletlerin de Amerika Kıtası'nda doğrudan etkiler doğuracak müdahalelerini engellemeyi öngörmektedir (Jamnejad & Wood, 2009: 349-350). Bununla birlikte 19. yüzyıl boyunca Latin Amerika ülkelerinin içerisinde yer aldığı birçok koloni ve devlete, belirli amaçlar doğrultusunda karışmada bulunulmuştur. ABD'nin ve Avrupalı güçlerin karışmalarına yönelik Latin Amerika ülkelerinin verdikleri yanıtlar neticesinde ise ilk defa karışmama ilkesiyle ilgili kurallar manzumesi ortaya çıkmıştır (Keskin, 1998: 104; Tosun, 2009: 109). Dahası, birçok anlaşma ve sözleşmede, karışmama ilkesi doğrultusunda ifadeler yer almıştır. Örneğin 1933 yılında imzalanan Montevideo Sözleşmesi'nin 8. Maddesi, "*hiçbir devlet bir diğer devletin iç ve dış işlerine karışma hakkına sahip değildir*" ibaresiyle açık ve net şekilde karışmama ilkesini ortaya koymaktadır (Montevideo Anlaşması, madde 8).¹⁰⁸

Karışmama ilkesi aynı zamanda kuvvet kullanma ve tehdidinin yasaklanmasıyla yakından ilişkilidir. 1. Dünya Savaşı sonrasında ilk defa kolektif güvenlik örgütü olarak ortaya çıkan Milletler Cemiyeti (MC), bu yönde önlemler almış ama göreceli olarak Birleşmiş Milletler'e (BM) nazaran başarısız olmuştur. MC, BM'den farklı olarak kuvvet kullanma ve tehdidini yasaklamamış; doğrudan meşru ve meşru olmayan savaş ayrımı yaparak birçok hukuksal boşluğa sebep olmuştur (Tütüncü, 2006: 14). MC Misakı'nda savaş teriminin kullanılması ise devletlere bu yasağın etrafından dolanma dayanağı vermiş ve savaşa varmayan zorlamalar gibi pratiklerin ayrımını ortaya çıkarmıştır (Keskin, 1998: 149-150). Daha sonrasında 27 Ağustos 1928 tarihinde yapılan Briand Kellogg Paketi'yle, savaş ulusal politikanın bir enstrümanı olmaktan çıkarılarak, bu boşluk doldurulmaya çalışılsa da savaşın tanımının yapılamayışı ve savaşa varmayan kuvvet kullanma yollarının paktın dışında bırakılması ile yine bu gedik kapatılamamıştır (Tosun, 2009: 95). Bu açıdan bakıldığında BM, 2/4 maddesiyle önceki hukuki belgelerin dolduramadığı boşluğu, tartışmaya mahal bırakmadan yasaklamaya gitmiştir.

Tüm üyeler, uluslararası ilişkilerinde gerek herhangi bir başka devletin toprak bütünlüğüne veya siyasi bağımsızlığına karşı, gerekse Birleşmiş Milletlerin

amaçları ile bağdaşmayacak herhangi bir biçimde, kuvvet kullanma tehdidinde veya kuvvet kullanılmasına başvurmadan kaçınırlar.¹⁰⁹

Ayrıca 2/6 maddesiyle BM üyesi olmayan devletler için de bu ilkelerin geçerli olması, uluslararası sistemdeki her devleti kapsayan bir normlar zincirinin yaratılması bakımından önem teşkil etmektedir. 2/7 maddesi ise hiçbir devletin bir başka devletin iç yetki alanını ilgilendiren konulara müdahalede bulunmasına izin vermemektedir. Öyleyse evrensel anlamda karışmama ilkesi açısından en önemli hukuki dayanak, uluslararası barış ve güvenliğin teminini görev edinmiş olan BM olmaktadır. BM belgeleri doğrudan doğruya karışmama ilkesini bir yönetsel ilke olarak belirtmese de kurucu sözleşmesinde yer alan ifadeler doğrultusunda bu ilkenin varlığı kesin biçimde söz konusudur (Kinacıoğlu, 2005: 15, 25). Nitekim karışmama ilkesinin destekleyicileri olarak 2/1 ve 2/4 maddeleri, devletlerin egemenliğini ve toprak bütünlüğü vurgulamış ayrıca her devleti egemen eşit birimler olarak kabul etmiştir.

Karışmama ilkesi doğrultusunda BM Genel Kurul'unun 1965 tarihli 2131 sayılı Devletlerin İç İşlerine Karışmanın Yasaklanması ve Bağımsızlık ve Egemenliklerinin Korunması Bildirisi ile 1970 Devletler Arası Dostça İlişkiler Bildirisi, herhangi bir devletin bir diğer devletin iç ya da dış işlerine herhangi bir nedenle doğrudan ya da dolaylı karışma hakkı olmadığı, bunun sonucunda kültürel, ekonomik ve siyasi unsurlara yönelik her şekildeki karışmanın uluslararası hukuka uygun olmadığı net şekilde belirtilmiştir. 1981 tarihli 36/103 sayılı kararda ise dış ekonomik yardım programlarının siyasi baskı ya da cebir aracı olarak kullanılmayacağı belirtilmiştir (Jamnejad & Wood, 2009: 352-353; Keskin, 1998: 105). Söz konusu sözleşmelerin bir anlamda, BM Antlaşması 2/7 maddesini detaylandırarak bir karışma yasağı haline getirdiği öne sürülmektedir. Aynı zamanda 1970 tarihli Devletler Arasında Dostane Münasebetler Kurma ve İş Birliği Yapmaya Dair Milletlerarası Hukuk İlişkileri Hakkında Bildiri ile yine söz konusu ilkeye detaylı mesnetler sağlanmıştır (Tosun, 2009: 110). Öyleyse karışma sadece kuvvet kullanarak değil, ekonomik ve siyasi yollarla da yapılabilir. Bu açıdan bakıldığında siyasi karışma; propaganda, ülke içerisindeki siyasi partilere yardım, iç aktörlerle iş birliği halinde politik değişim yaratma fiilleri olurken, ekonomik karışmanın ise ekonomik yardımların kesilmesi, finansal baskılar ve ambargo fiillerini kapsadığı söylenebilir. Dolayısıyla bir devleti zorlama niteliğine sahip olan eylemler karışma olarak addedilebilir ve uluslararası hukuka aykırı olduğu ileri sürülebilir fakat belirtilmelidir ki bu durum kuvvet kullanma yasağının ihlali değil; karışmama ilkesinin ihlalidir (Keskin, 1998: 106).

¹⁰⁸Montevideo Sözleşmesi, <https://www.ilsa.org/essup/essup15/Montevideo%20Conventi on.pdf>, (ET:05.05.2019).

¹⁰⁹BM Antlaşması, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/3-30.pdf>, (ET:05.05.2019).

Karışmama ilkesine bir dayanak sağlaması açısından 1986 Uluslararası Adalet Divanı'nda (UAD) görülen Nikaragua Davası öne çıkmaktadır. Dava sonucunun 206. paragrafı bildirmektedir ki dolaylı ya da dolaysız silahlı kuvvetlerle ya da bir devlet içerisindeki muhaliflerin yıkıcı yahut terörist faaliyetlerinin desteklenmesiyle gerçekleştirilen karışmalar hem kuvvet kullanma hem de karışma yasağına aykırıdır. (ICJ,1986: 98)¹⁰ Bu yönüyle bakıldığında egemen bir devletin ülkesi üzerindeki kontrolüne ve sahip olduğu haklara yönelik eylemler, -bu durum aynı zamanda teamül niteliği taşımaktadır- uluslararası hukukta karışmama ilkesi çerçevesinde değerlendirildiğinde aykırılık teşkil etmektedir (Jamnejad & Wood, 2009: 358; Pazarıcı, 2017: 504). Ancak belirtilmelidir ki mahkeme, ABD'nin Nikaragua'ya uyguladığı ticaret ambargosunu karışmama ilkesine aykırı bulmamış ve her ekonomik ve siyasi baskının bu kuralı ihlal etmediğine hükmetmiştir (Tosun, 2009: 110).

Francis Abiew'in (1999: 64'ten akt. Tosun, 2009: 109) uluslararası ilişkileri düzenlediğini belirttiği 9 temel ilkeye bakıldığında:"1) Devletlerin egemen eşitliği 2) Devletlerin ülkesel bütünlükleri ve politik özgümlükleri 3) Halkların eşit hakları ve self determinasyon hakkı 4) Devletlerin iç işlerine karışmama 5) Devletler arasındaki problemlerin barışçıl çözümü 6) Uluslararası sorumlulukların iyi niyet içerisinde yerine getirilmesi 7) Devletler arası işbirliği 8)Kuvvet kullanma tehdidinde bulunmama ve kuvvet kullanma yasağı 9) İnsan hakları ve temel hak ve özgürlüklere saygı" olarak sıralanmıştır. Bu açıdan bakıldığında karışmama ilkesi, uluslararası ilişkileri düzenleyen dokuz prensiple yakinen ilişkilidir.

Karışma, aynı zamanda başka amaçlar da taşıyan bir eylemdir. Filiz Keskin'in (1998: 107-132) taksonomisine göre, karışmanın hukuka uygun olduğu durumlar şunlardır; Yurt dışındaki vatandaşlarını korumak için karışma, devam eden iç çatışmalara karışma, ilgili hükümetin çağrısıyla ya da önceden yapılan bir antlaşmaya dayanarak karışma, insancıl nedenlerle karışma, birlikte meşru müdafaa hakkının kullanılması olarak karışmadır. Bunlar dışında kalan her türlü kuvvet kullanımı ve zararlı karşılık eylemi uluslararası hukuka göre yasaktır. Ancak hukuka uygun olduğu belirtilen durumlarda kendi içerisindeki özel şartlarla değerlendirilmektedir .

Son olarak kuvvet kullanma yasağının iki özel istisnası yine BM sözleşmesinde yer almaktadır. Bunlardan ilki merkezi nitelikte kuvvet kullanma durumu olan meşru müdafaa hakkıyken, ikincisi istisnai ve geçici nitelikteki BM Güvenlik Konseyi kararı ile kuvvet kullanılmasıdır (Keskin, 1998:103) Geniş bir perspektifle belirtilen maddeler ışığında, BM sisteminin bir anlamda karışmama ilkesi üzerine temellendiği iddia edilebilir. Zira egemenlik hakkı, bir devletin kendi egemenlik alanını başka devletlere karşı kapamayı ve

aynı zamanda da bu alanı istediği devlete açma yetkisini içermektedir (Dalar, 2014: 14). BM bu açıdan, bir devletin egemenlik alanını kapalı tutma hakkı için koruma şemsiyesi sağlamaktadır. Karışmama ilkesinin kendisi olmasa da kuvvet kullanma yasağının bir parçası olarak düşünüldüğünde bu ilkenin bir *jus cogens* sayılabileceği de ayrıca ileri sürülebilir (Jamnejad & Wood, 2009: 358).

3. DARBE ÖNCESİ İRAN, BRİTANYA VE PETROL İLİŞKİSİ

Ortadoğu bölgesinde jeopolitik ve jeoekonomik açıdan önemli bir yerde bulunan İran, Britanya çıkarları için değerli bir ülke olmuştur. 20. yüzyıl boyunca Britanya mekaniğinin bel kemiğini oluşturan petrol, Britanya donanmasının buhardan, içten yanmalı motorlara geçişiyle vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. İran Azerbaycan'ında ilk kuyunun açılmasıyla birlikte İran, jeostratejik öneminin yanı sıra jeoekonomik de bir önem kazanmıştır. Ancak İran, toprakları üzerinde bol hidrokarbon kaynaklarına sahip olmasına rağmen teknolojik yetersizlik sebebiyle bu zenginliğin kontrolüne sahip olamamıştır. Bu eksikliğin Britanya tarafından karşılanması ise İngilizlerin, İran üzerindeki nüfuzunu arttıran bir faktör olmuştur (Takeyh, 2019: 4). İlk kez İngiliz William Knox D'arcy'nin girişimleri ile İran'da petrol aranmış ve bulunduğu ise 60 yıllık bir kontrat imzalanmıştır (Zahrani, 2002: 93). Böylece Britanya nüfuzunun cisimleşmiş hali olan AIOC, bu vesileyle kurulmuştur. AIOC, zamanla İran politikası ve ekonomisiyle birlikte Şah üzerinde etkili bir güç haline gelmiştir. AIOC, 1940'ların sonunda dünyanın en büyük petrol rafinerilerine sahip şirketken, dünya petrol ihracatında ise ikinci sıraya yerleşmiştir. Böylece şirket, Britanya'nın devasa enerji kaynağı olmanın yanında önemli bir gelir kalemi de olmuştur (Abrahamian, 2001: 185).

İran ve Britanya arasında yapılan kontratta, İranlıların zaman zaman değişiklik talepleri olmuştur. Bu taleplerden biri 1932 yılında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Suudi Arabistan'da kurulan Arabian-American Oil Company (ARAMCO), Britanya'nın İranlılara verdiği haktan daha fazlasını yarı yarıya ortaklık üzerinden Suudilere vermektedir. Ancak Britanya elde ettiği imtiyazı paylaşmayı reddetmiş ve İranlılar petrol gelirinin ancak %17 sine sahip olmaya devam etmiştir (Abrahamian, 2001: 185). Bu durum 1949 yılına gelindiğinde İran'da, millileştirme düşüncesinin temellerini atmıştır. Zira Britanya, 1932'ye göre İran'ın kar oranını arttırsa da büyük çoğunluğunu ve kontrolünü elinde tutmuştur. Şahın, yaptığı bu anlaşmayı halka açıklamasıyla ortaya çıkan toplumsal huzursuzluk ise o güne dek parçalı şekilde bulunan İran muhalefetini, Milli Cephe arkasında yekpare hale getirmiştir (Gasiorowski, 1987: 262). İranlıların, kendi doğal kaynakları üzerinde kontrol hakları olduğu düşüncesinde hemfikir olmaları; bu muhalefetin önderliğini yapacak olan Musaddık'a,

¹⁰ Uluslararası Adalet Divanı 1986 yılı Nikaragua Davası, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/70/070-19860627-JUD->

[01-00-EN.pdf](#) (ET: 03.05.2019).

şirketi millileştirmesi için gerekli desteği sağlamıştır (Zahrani, 2002: 93-94). Fakat 2. Dünya Savaşı sonrasında İngilizler; AIOC'un da etkisiyle İran politik elitleri, parlamenterler, kraliyet mahkemesi, iş adamları, askeri subaylar, gazete yazarları, din adamları, mafya liderleri ve İngiliz yanlısı Tudehlilerin de dahil olduğu geniş bir kontak ağı yaratmıştır. Musaddık'ın millileştirme hamlesi sonrasında ise tüm bu ağ, hükümetin istikrarsızlaştırılması için seferber edilerek darbeye uygun koşulların yaratılmasında kullanılmıştır (Gasiorowski, 2004: 6). Böylece 1951-53 krizinin, yalnızca dönemsel bir niteliğe sahip olmadığı, Britanya, petrol ve İran ilişkisinin merkezde olduğu, sonrasında ABD'nin de katıldığı köklü olaylar zincirinin bir sonucu olduğu söylenebilir.

4. MUSADDIK HAREKETİ, AIOC'UN MİLLİLEŞTİRMESİ VE DARBENİN AYAK SESLERİ

1953 yılının ağustos ayında gerçekleşen TH-AJAX operasyonu, Ortadoğu'da ABD için ilk rejim devirme harekâtı olarak nitelenebilir (Kim, 2006: 197). Böylece CIA ve MI6 iş birliğiyle gerçekleştirilen teşebbüs, karışmama ilkesine aykırı olarak bir ülkenin istediği rejimi ve politikayı icra etmesini engelleyen bir müdahaledir. Nitekim iki yabancı güç, İran'a içsel ve dışsal baskılarla kendi çıkarları doğrultusunda cebir kullanarak karışmada bulunmuştur.

1951 yılının nisan ayında Hüseyin Ala'nın istifası üzerine Dr. Muhammed Musaddık, 28 Nisan'da Parlamento tarafından yeni başbakan olarak seçilmiş ve iki gün sonra ise Şah atamasını yapmak zorunda kalmıştır (Mokhtari, 2008: 46). Dünya basınında bu değişikliğin yankıları olmuştur. 1951 kasım sayısında Time dergisi, ABD'de bağımsızlık için savaşıyan cesur adamlarla Musaddık'ı, kıyaslamış, (Kim, 2006: 202) Musaddık'ı yılın lideri olarak seçmiş ve onu İran'ın George Washington'u olarak tasvir etmiştir (Time, 1952).¹¹¹ Ülke içinde de geniş popülariteye sahip olan Musaddık, atanmasına müteakiben parlamentodan talep ettiği yasama görevlerini de üzerine almış ve millileştirme başta olmak üzere planlanan reformları gerçekleştirmek için kendisine kuvvetli bir güç ve destek sağlamıştır.

Millileştirmenin Musaddık'ın temel hedeflerinden biri haline gelmesinde maddi kaygıların yanında Britanya'nın AIOC aracılığıyla İran'ın iç işlerine müdahalede bulunması etkili olmuştur. Zira AIOC, zamanla devlet içinde devlet gibi hareket etmeye başlamıştır (Cleveland, 2008: 323). Örneğin Britanya, Şah'a dilediğinde baskı yaparak, gerekli politik değişiklikleri yaratabilme gücüne bu yolla sahip olmuştur. Bununla beraber tarihsel olarak Britanya'nın İran iç ve dış işlerine müdahalesinin zirvesi 1907 yılı olmuştur. Rus Çarlığı ve Britanya İran'ı nüfuz bölgelerine

ayırmıştır (Zahrani, 2002: 94). Aynı durum 2. Dünya Savaşı sırasında da gerçekleşmiş ve İran bu kez Britanya ve Çarlığın ardılı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile birlikte işgal edilmiştir (Benhür, 2015). Bu tahakküme son verme düşüncesi içerisinde Musaddık, Eylül 1951 tarihinde petrol şirketine el koyarak AIOC'u İranılaştırmıştır. Bu politika aynı zamanda Parlamento destekli meşru bir faaliyet olarak gerçekleşmiştir. Nitekim Parlamentoda "İran petrolü İranlılarındır", "diktatörlük kabul edilemez" söylemleriyle Musaddık'a destek verilmiş, parlamentoda önemli yeri olan ve daha sonra meclis başkanı olacak Ayetullah Abul Quasim Kashani, yine yasanın çıkartılmasında destek sağlamıştır (Mokhtari, 2008: 465). AIOC'a el konulmadan önce yapılan iki taraflı görüşmeler, Musaddık ve Britanya'nın uzlaşmaz tavırları neticesinde başarısız olmuştur. Bunun üzerine Britanya Büyükelçisi Herbert Morrison, Britanya'nın petrol şirketini millileştirme kararını tanımayacağını belirtmiş ancak Musaddık, millileştirmenin her devletin egemenlik hakkı olduğunu belirterek geri adım atmamıştır (Zahrani, 2002: 94-95).

Britanya, millileştirmeye yönelik iki strateji izlemiştir. Bunlardan ilki konuyu uluslararası hukuk meselesi haline getirmek olmuştur fakat 1951 Mayıs'ında Musaddık, Uluslararası Adalet Divanı'nın önerdiği kârın %50 paylaşımını reddetmiştir. Ek olarak Divan, doğal kaynaklar üzerinde İran'ın kontrol hakkı olduğunu vurgulayarak, yapılan eylemin meşruiyetini onaylamıştır. İkinci hamle ise iç aktörlerle birlikte ekonomik, siyasi ve dışsal baskılarla Musaddık rejiminin altını oymak olmuştur. Bu çerçevede birinci hamlenin etkili olmaması üzerine daha geniş bir eylem planına sahip olan ikinci stratejiye geçilmiştir (Gasiorowski, 1987: 263 ; Marsh, 2003: 20).

Londra bu noktada millileştirmeye karşılık büyük bir kampanya başlatmıştır. Avrupalı şirketler İran ile ticaret yapmaları durumunda yaptırıma uğrayacakları konusunda tehdit edilmiş, bununla beraber Basra Körfezi'ndeki donanma mobilize edilerek İran petrolü taşıyan gemilere taciz ve müdahalede bulunulmuştur (Takeyh, 2014: 4). İran petrolüne karşı oluşturulan blokaja, Avrupa devletlerinin de katılması, blokajın tesirini arttırarak ekonomik baskıyı daha da şiddetlendirmiştir. Buccaneer (korsan) kod adıyla Britanya Kraliyet Armadası, ayrıca bir askeri tatbikat gerçekleştirerek (Mokhtari, 2008, 468), dört Britanya destroyeriyle Eylül ayında petrol üretim tesislerinin olduğu Abadan ve Mauirtius'ta güç gösterisi yapmıştır. Ayrıca Britanya kara ve hava unsurlarını bölgede güçlendirerek, İran üzerinde askeri baskı oluşturmuştur (Gasiorowski, 1987: 263). Bir düello haline gelen meseleye Musaddık, 1951 yılında Britanyalı AIOC personelini sınır dışı ederek cevap vermiş ve 16 Ocak 1952 tarihinde Britanya ile ilişkilerini keserek, ülkedeki tüm Britanya personelini *person non grata* ilan etmiştir. Böylece millileştirme, bir egemenlik testi haline gelmiştir

¹¹¹ Boris Chaliapin, "Mohammed Mossadeg: Man of the Year," TIME Dergisi, 7 Ocak, 1952,

<http://content.time.com/time/covers/0,16641,19520107,00.html>, (ET: 02.05.2019).

(Zahrani, 2002: 94-95). Bunlar dışında, ekonomik olarak uygulanan petrol ambargosuna İran çeliği, demiri ve şekeriyle birlikte petrol üretim ekipmanları da dahil edilmiş ve Sterlin (bu dönemin rezerv parasıdır) yoluyla İran'a finansal cebir uygulanmıştır. Ayrıca AIOC personeli greve davet edilerek İran'da karışıklık yaratılmaya çalışılmıştır. (Gasiorowski, 1987: 263).

Britanya, politik olarak iş çevrelerini, kendine yakın subayları ve ileri gelenleri kullanarak Musaddık'ı tasfiye etmeye çalışmış ancak ilk aşamada başarısız olmuştur (Zahrani, 2002: 95). Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Britanya aslında İran iç işlerine dışsal baskılar yoluyla müdahale etmeye hatta ülke içi aktörleri de kullanarak İran politikasını değiştirmeye yeltenmiştir. Zira başta Kashani gibi Musaddık destekçileri zamanla bu politikaların tesiriyle Musaddık'ın güçlü rakipleri haline devşirilmiştir (Takeyh, 2014: 6).

5. TH-AJAX OPERASYONU VE BRİTANYA İLE ABD'NİN KARIŞMADAKİ ROLLERİ

Millileştirmenin söz konusu olduğu andan itibaren Britanya'nın masada tuttuğu "Operasyon Boot", - TP-AJAX Operasyonu'nun primitif versiyonu - İran politikasını kuvvet kullanarak değiştirilmesi için planlanmıştı (Mokhtari, 2008: 477). Dolayısıyla Britanya, halihazırda NATO ya da Commonwealth üyelerinin yahut BM'nin desteği olmaksızın, İran'a karşı hukuksuz bir karışma tasarlamıştır (Kim, 2006: 203). Bu plan ABD'ye götürüldüğünde Harry Truman yönetimi, İran'a karşı böyle bir eyleme sıcak bakmamıştır. Britanya'nın ABD yardımına gereksinimi ise İran'ın Britanya personelini *person non grata* ilan etmesiyle yakından ilişkili olmuştur. Zira bu eylem sonrası, İran'da Britanya'nın bir karargâhının bulunmaması, CIA'yi operasyon içinde önemli bir pozisyona yerleştirmiştir. ABD'nin plana dahil edilmesi içinse Britanya, Norman Darbshire aracılığıyla 1952 Kasım'ında CIA Ortadoğu Şefi Kermit Roosevelt'le kontak kurmuştur. (Ruehsen, 1993: 474).

ABD sürecin başlarında Musaddık'ın millileştirme hamlesini egemenlik hakkı şeklinde görmüş ve desteklemiştir (U.S. Position on Iranian Oil Situation, 1951: 851). Britanya'nın İran'a sonucu kesin olmayan bir karışmada bulunmasını ise rasyonel olmadığı gerekçesiyle reddetmiş fakat Soğuk Savaş ikliminin giderek sertleşmesi ve 1952 yılında 2. Dünya Savaşı kahramanı Eisenhower'ın seçimleri kazanmasıyla bu tutumu değiştirmiştir. Yeni yönetimin, demokratların Çin ve Doğu Avrupa'yı "kaybettikleri" gibi İran'ın kaybindan çekinmeleri, McCarthyizm'in etkisi ve ikinci bir Kore Savaşı'nın istenmemesi (CIA, 1952-1953, 34), ABD Büyükelçisi Loy Henderson aracılığıyla Musaddık'a

bir devrim olabileceği uyarısıyla üstü kapalı bir tehditte bulunmasına rağmen durumda bir değişikliğin olmaması (Takeyh, 2014: 8), komünizm tabanlı Tudeh'in ülkede etkisini arttırması (Zendebad, Shah!, 1998: 75) ve son olarak Musaddık'ın, ABD'nin komünizm korkularını kullanarak Doğu Bloğuna petrol satma ihtimali olduğu yönündeki söylemleri, Eisenhower yönetiminin Britanya'yı yalnız bırakmayarak karışmada yer almasındaki sebepleri teşkil etmiştir. Böylece komünizmle daha etkin bir mücadele amacıyla ABD; istekleri (devletlerin) doğrultusunda ya da değil, Batı politikasıyla uyumlu bir Doğu yaratma hedefi edinmiştir (Ruehsen, 1993: 468). Bunun ilk ilmeği ise Beyaz Saray'da, her iki ülkenin de Dış İşleri Bakanları, Merkezihaber Alma Teşkilatı Başkanları ve Savunma Bakanları'nın bulunduğu¹¹² ayrıca iki ülke liderinin de bilgisi dahilinde gizli bir toplantıda atılmış ve Musaddık meselesinde "yaratıcı ve yeni bir çözüm" bulunması görüşülmüştür (Zendebad, Shah!, 1998). General Feyzullah Zahedi ise İran'ı tekrar Batı kampına çekecek ve Musaddık'ın yerine geçecek isim olarak bu toplantıda belirlenmiştir. Böylece 25 Mayıs 1953 yılında planın tertibi ile kod adı Theodore Roosevelt'in torunu Kermit Roosevelt tarafından verilen TH-AJAX operasyonu başlatılmıştır (Zahrani, 2002: 95-96, Kinzer, 2003:4).

Yapılan plan, 1 Mayıs'ta Winston Churchill, 11 Mayıs'ta ise Dwight Eisenhower tarafından onaylanmıştır (Zendebad, Shah!, 1998: 20). Onayın ardından beş kademeli plana geçilmiştir. İlk adımda; hali hazırda uygulanan ekonomik baskının üzerine Tahran CIA karargâhı kitlesel gri propaganda başlatacaktır. Böylece Musaddık hükümetinin prestiji azaltılarak istikrarsızlaştırılacaktır. İkinci olarak; General Feyzullah Zahedi'ye finansal destek verilerek Musaddık karşıtı subayların örgütlenmesi sağlanacaktır. Üçüncü etapta Şah, Zahedi'nin atamasını yapmak üzere ikna edilecektir. Harekatın şah karşıtı olmayacağı noktasında garanti verilerek şahın aktif desteği alınacaktır. Dördüncü adımda ise başta Rashidi olmak üzere tüm bağlantılar, parlamentoda darbeyi meşrulaştırmak için kullanılacaktır. Son olarak darbe günü geleneksel pazar eşrafı, din adamları, mafya liderleri ve provokatörler aracılığıyla kitlesel bir gösteri tertiplenecektir (Gasiorowski, 1987: 272; Takeyh, 2014: 9; Gasiorowski, 2004: 8-9). ABD bu amaçla CIA Tahran merkezine, provokasyon gösterileri de dahil olmak üzere tüm gizli aktiviteler için 82 bin dolarla 5 milyon dolar arasında bir bütçe ayırmıştır (CIA, 1952-1953, 38). CIA raporuna göre, yapılan planının diğer adımlarına geçiş psikolojik kampanyanın doruğa ulaşması ile gerçekleşecektir. Özellikle belgede basın yayım kontrolünün kritik olduğu belirtilmektedir (CIA, 1952-1953: 36; McMurdo, 2012: 14). Bu açıdan bakıldığında sadece İran medyası değil dünya basını da propaganda faaliyetlerinde kullanılmıştır. Başta

¹¹² ABD Büyükelçisi Henderson, CIA Başkanı Allen Dulles, Dış İşleri Bakanı John Foster Dulles, Savunma Bakanı Charles Wilson, CIA Ortadoğu Bölge Şefi Kermit Roosevelt, Britanya Dış

İşleri Bakanı Anthony Eden, Büyükelçi Aldrich gibi üst kademedeki isimler bu toplantıda yer almıştır. Ayrıca Başkan Eisenhower toplantıda doğrudan yer alırken, Churchill ise bilgilendirilmiştir (Roosevelt; 1979: 2; Ruehsen, 1993: 476).

Musaddık'ı yılın adamı seçen medya, darbeye hazırlık kapsamında Musaddık'ı, Hitler'e benzeterek diktatör şeklinde sunmuştur (Ladjevardi,1988: 77'den akt. Kuduoglu, 2019: 50).

İki ülkenin bahsi geçen kademeli istikrarsızlaştırma faaliyetlerini gerçekleştirme hedefleri için iş birliği yaptıkları iç aktörler, darbe sürecinde önemli rol oynamışlardır. Britanya, krizin başlangıcından beri ülke içerisindeki network faaliyetlerini arttırmış ve Musaddık karşıtı koalisyonun kimlerden oluşacağını çözümlenmiştir. Bu koalisyona liderlik yapacak isim ise ABD ve Britanya tarafından Zahedi olarak belirlenmiştir. MI6, ülke içerisindeki siyasi partileri, İran geleneksel pazarı önde gelenlerini, medya yazarlarını ve parlamento üyelerini kullanarak etkili bir klik yaratmaya çalışmıştır. Dahası mafya liderleri ve kabile reisleri ile ülke içinde geniş çapta ve şiddet içerikli protesto hareketlerini düzenlemeleri için desteklemiştir.¹¹³ Washington ise ülkede bulunan büyükelçisi Henderson ve Kermit Roosevelt aracılığıyla faaliyetlerde bulunmuştur (Takeyh, 2014: 8). Bunun yanında ülkedeki yazar ve kanaat önderlerine ödeme yapılarak Musaddık'ın eleştirilmesi için teşvik edilmiş, 20 yerel gazete ve 15 karikatüristle, Musaddık karşıtı propaganda için anlaşmıştır. Sadece propaganda faaliyetleri için ABD, 45.000 dolar finansman sağlamıştır (CIA, 1952-1953: 26).

Propaganda faaliyetleri dışında CIA, BEDAMN adlı örgütü kullanarak fiili eylemlerde bulunmuştur. BEDAMN, ABD'nin CIA Tahran şefi Roger Goiran tarafından, bine yakın ajanıyla ve yıllık 1 milyon dolar bütçesiyle olası Sovyet işgaline ve Tudeh etkisine karşı 1948 yılında oluşturulmuş bir örgüttür¹¹⁴ (Kinzer, 2003:164). İran'ın kuzey ve güneyinde bulunan kabileleri ve etnik gruplara- Azeriler ve Ermeniler- gerilla mücadelesi verebilecek yetenekler kazandırılması amacıyla düşünülmüştür. Örgüt içerisinde ayrıca yerel unsurlara da yer verilmiştir. Kod adları Narren ile Cilley olan Djalili ve Keyvani, darbeye önemli ölçüde etkisi bulunan provokatörler olmuşlardır ki kiralık kalabalık yaratılmasında bunların büyük rolleri olmuştur (CIA, 1952-1953: 47; Gasiorowski, 1987: 268-276; Gasiorowski, 2004: 7; Ruehsen, 1993: 474-476). Britanya ise ülke içerisindeki en önemli bağlantısı olan Rashidian kardeşleri kullanarak etki yaratmaya çalışmıştır. Asadollah, Saifollah ve Qodratollah kardeşler, pazar eşrafıyla sıkı ilişkilerini ve meclisteki önemli nüfuzlarını kullanarak, Britanya'nın isteği doğrultusunda Musaddık hükümetinin istikrarsızlaştırılması için çalışmışlardır (Gasiorowski, 1987, 263; Ruehsen, 1993, 272; Takeyh, 2014, 474, 476.). Bununla beraber dini ve politik bir figür olan Kaşani, Musaddık karşıtı hareket içerisinde çekilen bir

diğer isim olmuştur. Başta Musaddık'ı desteklerken daha sonrasında mecliste güç sahibi olan kişilerle Musaddık'ın karşısında yer almış ve desteğini General Zahedi'ye vermiştir (Abrahamian, 2001: 199-201; CIA, 1952-1953: 71; Gasiorowski, 1987: 266;).

ABD büyükelçisinin şaha sadık bir kitlenin bulunduğunu belirtmesi üzerine (Takeyh, 2014: 6) iki devlet, yapılacak darbeye Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin desteğini alma amacıyla girişimlerde bulunmuştur. Şah'tan, Musaddık'ın görevden alınması ve yerine Zahedi'nin atanması istenmiştir. Ayrıca ordu komutanlığının da Zahedi'ye verilmesi talep edilmiştir (CIA, 1952-1953: 22-24). ABD bu amaçla Kermit Roosevelt'i kullanmış ve doğrudan Şah ile iletişime geçmiş, karşılığında ise tahtı için garanti vermiştir (Ruehsen, 1993: 478). Britanya ise AIOC sorumlusu Gordon Sumerset'i kullanmış ayrıca şahın Paris'te bulunan ikiz kardeşi Prenses Ashraf'ta, Şah'ı ikna etmek üzere İran'a gönderilmiştir¹¹⁵ (Mokhtari, 2008: 476). ABD askeri yönden psikolojik savaş konusunda uzmanlaşmış Robert Maclure'yu da İran'a göndermiş (Ruehsen, 1993, 476), Maclure'nun dışında 1942-1948 yıllarında İran jandarmasını kontrol etmiş ve ordu içerisinde güçlü bağlantıları bulunan Norman Schwarzkop'u Zahedi'ye destek olması için görevlendirmiştir (Zendebad, Shah!, 1998: 58; Gasiorowski, 1987: 273).

Buraya kadar görünen tablo için söylenebilir ki İran iç işlerine politik, ekonomik ve askerî açıdan önemli derecede müdahale edilmiş, rejimi değiştirme gayesiyle sistematik bir destabilizasyon orkestrası kurulmuştur. Oluşturulan bağlantılar ağı son derece planlı ve disiplinli biçimde faaliyete geçirilerek, kamuoyundan politik ve askeri aktörlere dek her türlü kesimin etki kapsamına girmesi amaçlanmıştır. Böylece ABD ve Britanya'nın, hem egemen eşitliğin ve içişlerine karışmamanın doğal bir sonucu hem de uluslararası hukukun bir teamülü haline gelen karışmama ilkesine aykırı davrandığı söylenebilir. Nitekim bu argüman hukuki açıdan desteklenecekse Nikaragua Davası'nda "bir devlet içerisinde 'kışkırtıcı' ve 'silahlı faaliyetlere yardımcı olma' biçimindeki dolaylı kuvvet kullanımlarının" hukuksuz olduğu belirtilmiştir. Öyleyse ABD ve Britanya hukukun temel kaidelerini aşarak hem kuvvet kullanma hem de karışmama ilkelerine aykırı şekilde, İran'ın ontolojik haklarına saldırıda bulunmuştur.

Plana uygun biçimde Ajax Operasyonu, şahın 15 Ağustos'ta Zahedi'yi başkan olarak ataması ve Mematollah Nassiri'nin Musaddık'ı tutuklamak üzere gönderilmesiyle başlamıştır. Ancak ilk girişimden Musaddık'a haber verilmesi üzerine darbe bertaraf edilerek başarısızlığa uğratılmış (Iran, 1952-1954: 2322) ve

¹¹³ Protestolar için iş birliği yapılan gruplar arasında, Fada'iyan-e İslam gibi aşırı radikal İslamist çeteler dahil olmak üzere kontak kurulmuştur. Detaylı bilgi için bkz: (Gasiorowski, 2004: 8-9).

¹¹⁴ Daha detaylı bilgi için bkz: (Gasiorowski, 2013).

¹¹⁵ Prenses Ashraf'ın şahı ikna etmesinde ise Ajax

Operasyonu'nun Britanya ayağında bulunan Norman Darbshire ve CIA'nin İran istasyon şefi Stephen Meade rol oynamış, doğrudan Paris'te görüşmelerde bulunulmuş ve prensese yüklü miktarda para verilmiştir. CIA'in 1953'teki İran darbesinde rol oynadığı belgelendi.
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/08/130820_iran_cia, (ET: 04.11.2020)

şah Britanya yardımıyla ülkeden kaçmak zorunda kalmıştır. General Zahedi ise darbeye karışan diğer üst rütbeli askerler gibi tutuklanmaktan kaçarak CIA yardımıyla saklanabilmiştir. Zahedi, İran'da bulunan CIA güvenli evlerinden birine yerleştirilmiş ve Musaddık devrilene dek orada tutulmuştur (Gasiowski, 1987: 17-19; Ruehsen, 1993: 478).

Başarısızlık üzerine Büyükelçi Henderson, darbenin başarısız olduğunu, Musaddık karşıtı harekette ABD'nin artık bulunmaması gerektiğini belirtmiştir. Bunun üzerine ABD yönetimi hareketin durdurulması yönünde emir vermiştir (Iran, 1952-1954: 2252). Ancak Kermit Roosevelt, emri yerine getirmemiş ve insiyatif olarak ikinci bir darbe planı hazırlamıştır. Bunun üzerine psikolojik savaş uzmanı Mclure'nin tavsiyeleriyle 19 Ağustos'ta kiralık bir kalabalık yaratılmış, Keyvani ve Jhalili desteğiyle protestolar büyütülerek şah yanlısı gösterilere dönüştürülmüştür. Ayrıca bu gösterilerin Tudehliler adı altında yapılması, durumdan habersiz kişilerin de protestolara katılarak eylemlerin büyümesine zemin hazırlamıştır (Gasiowski, 1987: 271-273).

Geniş bir finansman kaynağıyla ordu içerisindeki subaylarla yeniden bağlantı kurulmuş ve operasyona yönelik desteklerini sürdürmeleri istenmiştir. Kaşani de bu sırada Musaddık'la iletişime geçerek kendi isteğiyle yönetimi bırakmasını istemiştir (Gasiowski, 1987: 273; Mokhtari, 2008: 483). Musaddık'ın bu gösterileri bastırma amacıyla orduyu meydanlara indirmesi ise olaylar esnasındaki en vahim hatası olmuştur. Çünkü rüşvet almış üst rütbeli subayların şehir içerisine girmeleri darbe için bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Böylece telekomünikasyon binaları ve önemli bakanlıklar kolayca ele geçirilmiş, şah yanlısı grupla Musaddık'ın konutu basılmıştır. Çatışmalar sonucunda ise Musaddık, ertesi gün teslim olmuş ve tutuklanmıştır (Gasiowski, 1987: 273-274; Takeyh, 2014: 9). Böylece orijinal AJAX planı başarısız olsa da ikinci etapta istenilen elde edilmiştir. Operasyon sonucunda İran'da demokratik sistem tamamen yok edilmiş (Kim, 2006: 210) ve yerine Batı değerleriyle zıtlık içerisinde ancak çıkarlarıyla uyumlu bir diktatörlük tayin edilmiştir.

Kurulan diktatörlükte Zahedi, yeni bir hükümet kurarak İran'ın yeni başbakanı ol(durul)muştur, şah ise ülkesine geri dönerek tahtını koruyabilmiştir. ABD yeni hükümete 45 milyon dolarlık iyileşme yardımı yaparak desteğini açıkça ortaya koymuştur (Ruehsen, 1993, 481; Kim, 2006, 210). AIOC süreç içerisinde isim değiştirerek British Petroleum adını almış ve imtiyazlarını geçmiş anlaşmalardaki gibi muhafaza edebilmiştir. ABD ise hem İran petrolü üzerinde hak sahibi olmuş hem de 1979'a dek Soğuk Savaş ikliminde stratejik bir konumu elinde tutabilmiştir.

Son olarak Kermit Roosevelt girişimin başarısını şu şekilde betimlemiştir: *"Tahran'a birkaç para dolu çanta ile inildi ve İranlılar kolayca manipüle edilerek Washington hizasına getirildi"* (Takeyh, 2014, 11-12). Şah ise darbeden memnun olarak şu sözleri sarf etmişti; *"Her sabah yaptırımlarla uyanarak, bu günün son günüm olabileceğini düşünüyordum ama şimdi, tahtımı önce Tanrıya, sonra halkıma ve orduma, son olarak da sana (Kermit Roosevelt)"*¹¹⁶ *borçluyum"* (Gasiowski, 1987: 278; Roosevelt, 1979: 1x; Zahrani, 2002: 93). Böylece Ajax operasyonu ile Ortadoğu'da batılı güçler eliyle ilk kez bir darbe gerçekleştirilmiş, (Zahrani, 2002, 97) ekonomik, siyasi, askeri ve ideolojik kaygılarla İran'a hukuksuz bir müdahalede bulunulmuştur. Neticede TH-AJAX, Soğuk Savaş'ta ABD tarafından başka ülkelerde gerçekleştirilecek müdahaleler için bir kroki sunmuş ve önemli bir deneyim sağlamıştır.¹¹⁷

6. SONUÇ

Karışmama ilkesi, devletler arası ilişkileri düzenleyen en önemli ilkelerden biridir. BM antlaşması dahil birçok uluslararası belgede bu ilke desteklenmekte ve bu ilkeyle uyuşmayacak eylemler ise hukuksuz sayılmaktadır. Bir devletin iç işlerine, o ülkenin politikalarını veya rejimini; ideolojik, ekonomik ve politik olmak üzere herhangi bir amaçla dolaylı ya da dolaysız cebir kullanma suretiyle müdahalede bulunma durumu, karışmama, iç işlerine müdahale etmeme ve egemenliğin tanınması gibi ilkeler doğrultusunda hukuksuz bir eylem sayılmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında AJAX Operasyonu hukuk dışı bir karışmadır. Zira İran'a yapılan müdahalenin insani bir yönü bulunmamakta, iki ülkenin de İran içerisinde korunmaya ihtiyacı olan vatandaşları bulunmamakta, müşterek bir meşru müdafaa söz konusu olmamakta ve son olarak İran yönetimi tarafından herhangi bir yardım çağrısı yapılmamıştır. Dolayısıyla karışmama ilkesine istisna gösterilerek meşruiyet sağlanacak hiçbir durumun olmadığı söylenebilir.

Aktarılanlardan anlaşılacağı üzere müdahale, salt ekonomik çıkarlar (petrol) ve ideolojik (komünizm) gayelerle gerçekleştirilmiştir. Planlı şekilde bir devletin rejim ve politikalarını; ekonomik, siyasi ve askeri zor kullanma yöntemleriyle değiştirilmesi amaçlanmış ve başarılıdır. Bu hedefle İran'da, önce ekonomik ambargo ve blokaj yoluyla destabilizasyon yaratılmaya çalışılmış; şah manipüle edilmiş ve planın bir parçası haline getirilmiş (şahın kendisi de plan içerisinde bulunmak istemiştir), ardından ABD ve Britanya istihbarat teşkilatları, kitlesel propaganda faaliyetleri yürütmekle birlikte İran içerisinde bulunan aktörleri; rüşvet, kışkırtma, hükümete karşı destekleme ve şiddet eylemleri düzenlemeye teşvik ederek karışıklık yaratmıştır. Siyasi partiler, mafya liderleri, din adamları,

¹¹⁶ Parantez tarafıma eklenmiştir ancak orijinal metinde bu sözlerin Kermit Roosevelt'e söylendiği belirtilmiştir.

¹¹⁷ Bu zincirin halkaları Jaechun Kim (2006, 208) tarafından şu şekilde sıralanmıştır: Guatemala (1954) Kongo (1965) Dominik

Cumhuriyeti (1963), Brezilya (1964), Endonezya (1965), Şili (1973). Aslında Ajax Operasyonu ABD'nin ileride bu ülkelerde gerçekleştireceği müdahalelere dair bir deneme tahtası teşkil ettiği söylenebilir.

terör örgütleri ve medya kullanılarak kitlesel gösteriler düzenlenmesi sağlanmış; kiralık kalabalıklar yaratmak gibi faaliyetler için her iki ülke tarafından ciddi miktarlarda finansal bütçe ayrılmıştır. Nitekim operasyonun Britanya ayağını organize eden ve MI6'nın Kıbrıs'ta bulunan İran İstasyon Şefi Norman Darbyshire; "Darbe 700 bin sterline (*sadece Britanya için*)¹¹⁸ mal oldu, biliyorum çünkü ben harcadım"¹¹⁹ diyerek iddia edilenlere bir dayanak daha sunmuştur. ABD ve Britanya'nın, bu eylemlerde buldukları ise belirtilen resmi raporlardan ve Dış İlişkiler Ofisi belgelerinden anlaşılmaktadır (CIA, 1952-1953; Iran, 1952-1954; U.S. Position on Iranian Oil Situation, 1951; Zendeabad, Shah!, 1998). Dahası, her iki ülkenin liderlerinden üst kademe bulunan bürokratlara kadar birçok isim operasyondan haberdardır. Hatta CIA Ortadoğu Şefi Kermit Roosevelt bizzat eylemin başında yer almış, ikinci darbe eylem planının krokisini çizmiştir. Bununla beraber ABD ve Britanya uzun süre İran müdahalesinde bulunduğunu reddetse de başta ABD Başkanı Barack Obama - 2009 yılında - ve ABD Dış İşleri Bakanı Madeleine Albright - 2000 yılında - olmak üzere üst düzey liderler, ABD'nin bu karışma içerisinde yer aldıklarını kabul etmişlerdir (BBC, 2013).¹²⁰ Ancak Britanya, Darbyshire'ın itirafına rağmen

hala operasyondaki rolüne dair herhangi bir kabul etme açıklaması yapmamıştır.

Sonuçta, yapılan eylemler göz önünde bulundurulduğunda iki ülke, kuvvet kullanma ve tehdidi yasağına aykırı davranmış, İran iç işlerine dolaylı ve doğrudan müdahaleler yoluyla etkide bulunmuşlar, meşru ve demokratik yollarla seçilmiş bir yönetimin silah yoluyla devrilmesini sağlayarak hukuksuz bir eylem gerçekleştirmişlerdir. Son tahlilde bu çalışmada karışmama ilkesi açıklanmış, hangi dayanaklara sahip olduğu belirtilerek, ABD ve Britanya'nın Ajax Operasyonu'ndaki rollerine değinilmiştir. Bu amaçla iki ülkenin İran içerisinde sahip oldukları bağlantıları nasıl mobilize ettikleri gösterilmiştir. Dolayısıyla TH-AJAX Operasyonu'nun, uluslararası hukuk kapsamında devletlerarası ilişkileri düzenleyen birçok prensibe muhalefet teşkil ettiği anlaşılmış ve özelde de karışmama ilkesine aykırı bir eylem olduğu sonucuna varılmıştır. Bir başka ifadeyle AJAX Operasyonu ile ABD ve Britanya, hukukun temel kaidelerinin aksine hem kuvvet kullanma yasağına hem de karışmama ilkelerine aykırı biçimde, İran'ın ontolojik haklarına bir saldırıda bulunmuştur.

¹¹⁸ İtaliye yazılı kısımlar tarafımda eklenmiştir. Orijinal metinde böyle bir ibare bulunmamaktadır.

¹¹⁹ UK's lead role in 1953 Iran coup d'état exposed, <https://www.aljazeera.com/news/2020/8/18/uks-lead-role-in->

1953-iran-coup-detat-exposed, (ET: 03.11.2020).

¹²⁰ CIA documents acknowledge its role in Iran's 1953 coup, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-23762970>, (ET: 16.05.2019).

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Resmî Belgeler

CIA Clandestine Service History, "Overthrow of Premier Mossadeq of Iran, November 1952–August 1953," No:208, March 1954, by Dr. Donald Wilber.

Zendeabad, Shah!: The Central Intelligence Agency and the Fall of Iranian Prime Minister Mohammed Mossadeq, August 1953', No: 2176075, June 1998, by: Scott A. Koch.

U.S. Position on Iranian Oil Situation', 18 May 1951, in: Department of State Bulletin, 28 May 1951.

Iran 1952-1954, Foreign Relations of the U.S 1952-1954, Vol:X, U.S Govoment Press Office, Washington, 1989.

Kitap ve Makaleler

Abrahamian, E. (2001). The 1953 Coup in Iran. *Science & Society*, 65(2), 182–215.

BM Antlaşması,
<https://www.tbmm.gov.tr/komisyons/insanhaklari/pdf01/3-30.pdf>, (ET:05.05.2019).

Benhür, Ç. (2015). İkinci Dünya Savaşında İran'ın İşgali ve Türk Basını. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(9), 75–104.

Chaliapin, B., "Mohammed Mossadeg: Man of the Year", *TIME Dergisi*, 7 Ocak, 1952, <http://content.time.com/time/covers/0,16641,19520107,00.html>, (ET: 02.05.2019).

Cleveland, L. W. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi* (Çev. M. Harmancı.). İstanbul: Agorakitaplığı.

CIA Documents Acknowledge its role in Iran's 1953 coup, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-23762970>, (ET: 16.05.2019).

CIA'in 1953'teki İran darbesinde rol oynadığı belgelendi, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/08/130820_iran_cia, (ET: 04.11.2020).

Dalar, M. (2014). Yeni Savaşlar Yeni mi?: Schmitt ve Kelsen Bağlamında Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 38(3), 7–28.

Gasiorowski, M. J. (1987). The 1953 Coup D'etat in Iran Author. *International Journal of Middle East Studies*, 19(3), 261–286.

Gasiorowski, M. J. (2004). The 1953 Coup d'État Against Mosaddeq. M. J. Gasiorowski & M. Byrne (Eds.), *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran içinde*, (227-260, 329-339).

Gasiorowski, M. J. (2013). The CIA's Tpbendam Operation and the 1953 Coup in Iran. *Journal of Cold War Studies*, 15(4), 4-24.

Jamnejad, M., & Wood, M. (2009). Current Legal Developments: The Principle of Non-intervention. *Leiden Journal of International Law*, 22(2), 345–381.

Johnson, Peter. (1972). Egypt Under Nasser, *Middle East Research and Information Project*, 41(10),3–14.

Keskin, F. (1998). *Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş, Karışma ve Birleşmiş Milletler* (No:20). Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı.

Kim, J. (2006). The First American Secret War: Assessing The Origins and Consequences of Operation AJAX in Iran. *International Alea Review*, 9(1), 195–216.

Kinacıoğlu, M. (2005). The Principle of Non-intervention at The United Nations: The Charter Framework and the Legal Debate Perceptions, 113–139. Şuradan ulaşıldı: <https://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/Muge-Kinacioglu.pdf> (ET: 05.05.2019).

Kuduoğlu, A. (2019). İran'da Musaddık Dönemi 1951-1953. *İran Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 37–62.

Marsh, S. (2003). The United States, Iran and Operation "Ajax": Inverting Interpretative Orthodoxy. *Middle Eastern Studies*, 39(3), 1–38.

Mcmurdo, T. L. (2012). The Economics of Overthrow: The United States, Britain, and the Hidden Justification of Operation TPAJAX. *Studies in Intelligence (Declassified or Unclassified Articles from the CIA's Internal Journal)*, 56(2), 15–26.

Mokhtari, F. (2008). Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue. *Middle East Journal*, 62(3), 457–488.

Montevideo Sözleşmesi,
<https://www.ilsa.org/Jessup/Jessup15/Montevideo%20Convention.pdf>, (ET:05.05.2019).

Oppenheim, L. F. (1996). *Oppenheim's International Law*. 9. ed., Vol. 1; S. R. Jennings & S. A. Watts, eds. Harlow: Longman.

Pazarıcı, H. (2018). *Uluslararası Hukuk*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Roosevelt, K. (1979). *Countercoup, the Struggle for the Control of Iran*. McGraw-Hill Companies.

Ruehsen, M. de M. (1993). Operation ' Ajax ' Revisited : Iran , 1953. *Middle Eastern Studies*, 29(3), 467–486.

Takeyh, R. (2014). What Really Happened in Iran: The CIA, the Ouster of Mosaddeq, and the Restoration of the Shah. *Foreign Affairs*, 93(4), 2–12.

Tosun, F. (2009). Uluslararası Hukukta “Kuvvet Kullanma ve Karışma” Kavramlarının Değişen Anlamı. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 9(9), 89–118.

Uk’s lead role in 1953 iran coup d’etat exposed, <https://www.aljazeera.com/news/2020/8/18/uks-lead-role-in-1953-iran-coup-detat-exposed>, (ET: 03.11.2020).

Uluslararası Adalet Divanı 1986 yılı Nikaragua davası, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/70/070-19860627-JUD-01-00-EN.pdf>, (ET: 03.05.2019).

Zahrani, M. (2002). The Coup That Changed the Middle East: Mossadeq v. The CIA in Retrospect. *World Policy Journal*, 19(2), 93–99.

Kinzer, S. (2003). *All the Shah's men: An American coup and the roots of Middle East terror*. John Wiley & Sons.